
ДО 160-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ

УДК 94(47).73.5:327.88
БУРАКОВ Ю.В.

АНГЛО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ

Аналізуються основні засади зовнішньої політики Великобританії у період від Віденського конгресу 1815 р. до початку Кримської війни. Розглядається доктрина “блискучої ізоляції”, яка почала формуватися правлячими колами Великобританії в ході становлення Віденської системи міжнародних відносин. Визначаються етапи в англо-російських відносинах, які пережили період конфронтації в 30-х роках та період компромісного партнерства 40-х років XIX ст. Підкреслюється значення для англійської дипломатії дотримання принципу підтримки рівноваги сил у Європі; саме загроза з боку Росії порушити цю рівновагу і викликала Кримську війну.

Ключові слова: міжнародні відносини, доктрина “блискучої ізоляції”, Лондонські конвенції, Андріанопольський мир, англійська дипломатія.

Стан вивчення проблеми. В дипломатичній історії війни є чимало лакун, які потребують вивчення та оцінки науковцями. Російський дослідник С.Г. Толстой, порівнюючи стан вивчення проблеми у другій половині XIX ст. (а праці про Кримську війну почали з’являтися після її завершення) із періодом радянського часу, справедливо вказує на те, що “...оцінки дореволюційних істориків були більш наївними та прямолінійними, ніж у пізнішій радянській історіографії. Шаблонними були уявлення про лицарське благородство зовнішньополітичного курсу Миколи I, підступність Австрії, несамостійність Туреччини, провокаційну роль у розв’язанні

Бураков Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Бураков Ю.В., 2013

конфлікту Англії та Франції. Радянська історична наука пройшла шлях від теорії про односторонню агресію Росії до точки зору про колективну відповідальність за розв'язання конфлікту” [1].

У дипломатичній історії конфлікту не повною мірою висвітлена роль англійської дипломатії у розв'язанні війни на Сході. Ще Є.В. Тарле у вступі до своєї класичної двотомної праці “Кримська війна”, яка вийшла в роки Другої світової війни, вказував, що: “Цілеспрямовані намагання новітньої англійської (Темперлей, Гендерсон, Вілламі та ін.), американської (Пурьїр), частково французької та німецької історіографії спотворити саму постановку питання про “винуватців” Кримської війни змушують нас ... торкатися цієї проблеми” [2, 3]. У згаданій праці, в статтях Тарле розглядаються численні питання зовнішньої політики, у тому числі й англо-російські відносини напередодні війни [3].

Ґрунтовним дослідженням 40-х років ХХ ст., присвяченим історії міжнародної дипломатії, де присутній сюжет із англо-російських відносин напередодні Кримської війни, є багатотомна “История дипломатии”, яка вийшла в світ за редакцією В.П. Потьомкіна [4].

З проблеми англо-російських відносин існує достатньо широке коло досліджень. В історичній літературі розглядалися окремі аспекти даної проблеми, пов'язані з окремими напрямками зовнішньої політики Великобританії та Росії у першій половині ХІХ ст. Серед дослідників були відомі історики міжнародних відносин В.М. Віноградов [5; 6; 7; 8], В.В. Дегоев [9; 10; 11].

Зарубіжна, у тому числі англійська, історіографія проблеми досить розмаїта і потребує спеціального вивчення. Аналіз ступеня вивченості проблеми демонструє, що багато авторів, висвітлюючи загальний фон міжнародних відносин напередодні Кримської війни торкалися і питань англо-російських взаємин, причому часом була відсутня повна об'єктивна оцінка зовнішньополітичних позицій двох держав стосовно один одного.

Метою даної розвідки є аналіз постулатів дипломатії Великобританії щодо збройного конфлікту, конкретних

кроків із розвитку англо-російських відносин напередодні Кримської війни, подій які змусили Лондон тимчасово відійти від традиційної політики “блискучої ізоляції”, що була домінуючою у Великобританії, незважаючи на зміни кабінетів міністрів, протягом всього XIX ст. (від Віденського конгресу 1815 р.).

Виклад основного матеріалу. Всі зовнішньополітичні завдання Англії у XIX ст. (аж до англо-японського договору 1902 р.) виходили з доктрини “блискучої ізоляції”. Серед основних засад британської зовнішньої політики визначальним був принцип підтримки рівноваги сил у Європі, який забезпечував правлячій верхівці Лондона чільні позиції в економічній та політичній сферах на континенті. Система європейської рівноваги як доконана реальність визначала вибір зовнішньополітичних курсів і інших великих держав. Саме загроза з боку Росії порушити цю рівновагу і викликала Кримську війну.

Нам видається слушною позиція тих дослідників, які розпочинають розгляд британської політики “блискучої ізоляції” з 1815 р., тобто періоду завершення наполеонівських війн. Окремим історикам, які наполягають на 1856 р. – даті завершення Східної війни та Паризького конгресу [12, с. 14–23], слід зауважити, що участь Великобританії у цій війні була саме тим допустимим союзом, який запобіг встановленню російської переваги у чорноморському регіоні.

Англія визнала власним зовнішньополітичним принципом тенденцію загальноєвропейського розвитку, яка полягала у встановленні певної рівноваги на континенті після спустошливих воєн Наполеона. Фактично встановилася прямо пропорційна залежність між європейським балансом та можливістю для Великобританії проводити власну політику “блискучої ізоляції”. З цього приводу британський адмірал Мехен, знаний експерт із питань національної безпеки, вказував, що будь-яке порушення рівноваги сил у Європі змусить Англію вийти зі “своєї міжнародної самоізоляції” [13].

Великобританія, відстоюючи свої економічні та стратегічні інтереси в усіх регіонах світу, одночасно намагалася протиставити одну європейську державу іншій, щоб не

допустити гегемонії жодної. “Європейський баланс” по-англійськи специфічно поєднував ставлення Великобританії до себе як до учасниці системи відносин в Європі і як до стороннього спостерігача, який незворушно споглядав перебіг європейських політичних перипетій [14, с. 113]. Значною мірою така політика зумовлювалася острівним становищем країни. Ізольованість, окремішність Великобританії від континентальної частини Європи наклала певний відбиток на її ставлення до зовнішнього світу, й навпаки. “Alter orbis” (“інша земля”) – ось характеристика, що закріпилася за Великобританією.

Ізольованість, як вважав А. Тойнбі, була чи не найвищим фактом англійської історії. Адже важко знайти іншу державу в Європі, писав він, яка, будучи настільки ізольованою, відіграла би таку визначну роль у світовій історії впродовж тривалого часу [15, с. 22]. Її правляча еліта прагнула підтримати рівновагу сил в Європі й практично не втручалася у власне континентальні справи, вважаючи, що цей порядок є стійким і завжди відновлюватиметься тим, що називається природою речей [16, с. 423].

Якщо зрушення в європейському укладі не надто посилювали одну з держав (з особливою підозрою англійці в першій половині XIX ст. ставилися до зміцнення Франції) і не загрожували безпеці самої Британії, то вони сприймалися англійцями досить байдуже. Багаторічний функціонер Форин-оффіс лорд Вільямс Стренч вказував, що державні діячі вважають недоцільним будь-яке планування політики на тривалий проміжок часу, а роблять лише те, що в даних умовах здається їм найдоцільнішим. Міністр закордонних справ, який діє, орієнтуючись на поточні обставини, має більше шансів уникнути вагомих помилок. Більше того, такий міністр матиме можливість скористатися помилками інших. Головне – “проштотватися крізь натовп”, залишившись неушкодженим [17, с. 407].

Таке ставлення повною мірою стосувалося тих справ, які Англію не цікавили, але не тих, які були для неї істотними й слугували підвалинами зовнішньополітичної доктрини. Національна безпека гарантувалася недопущенням переважання однієї з держав по той бік Ла-Маншу, захистом

інтересів британської торгівлі. Ідеї невтручання у континентальні справи здобули повсюдне визнання в Англії, тому в європейських конфліктах британці намагалися проявити цілковиту неупередженість і справедливість щодо конфліктуєчих сторін.

Адріанопольський мирний договір 1829 р. між Туреччиною і Росією, який поставив крапку у війні цих держав, розширив територіальні завоювання царизму і певною мірою, з позиції англійської дипломатії, порушував баланс сил. До Росії відійшли дельта Дунаю, а на Кавказі – берегова полоса від Анапи до Поті (включаючи приєднані до Росії ще по Бухарестському миру 1812 р. узбережжя Абхазії та Мінгрелії) та Ахалцихську область. Це насторожило англійську дипломатію: просування Росії на Кавказі і в Середній Азії могло відкрити шлях до Індії – “перлині” в британській короні. До Петербурга з Лондону надійшла нота протесту в якій зазначалося, що розширення кордонів Росії “порушує європейську рівновагу”. У ноті-відповіді зазначалося, що якщо приєднанням Ахалциха та Анапи “Росія порушила європейську рівновагу, то англійський уряд своїми завоюваннями в Індії...систематично її порушував” [18, с. 495].

Важливими постулатами зовнішньополітичного курсу Великобританії були послідовність і наступність. Уряди як консервативної так і ліберальної партії, незважаючи на розходження щодо внутрішніх проблем, керувалися традицією й були однастайні у збереженні єдності дій у міжнародній політиці. “Політика жодної держави світу, – писав пізніше відомий німецький канцлер Б. Бюлов, – не визначається такою мірою традицією, як політика Великобританії” [19, с. 13].

Суттєвою реалією, що створювала сприятливі обставини для дотримання політики “блискучої ізоляції”, був потужний британський військово-морський флот. Один з ідеологів зміцнення морської могутності Британської імперії Дж. Коломб казав: “Вісім з десяти англійців прихильно ставляться до твердження, що флот – це “права рука Англії”, а колонії – “слава вітчизни” [20, с. 14].

Міністр закордонних справ у кількох урядах Великобританії в першій половині XIX ст. лорд Генрі Пальмерстон неодноразово використовував загрозу застосування морських сил держави у дипломатичних суперечках. Часто-густо цього було досить для англійської дипломатії, щоб домогтися бажаних результатів. З огляду на значення воєнно-морського флоту, дипломатія Лондона вороже зустріла підписання влітку 1833 р., в результаті секретних переговорів, російсько-турецького Ункіар-Іскелесійського договору. Один із пунктів договору закриття протоки для всіх іноземних військових кораблів Дарданелльську протоку, перетворивши, таким чином, Чорне море у внутрішню водойму Російської та Османської імперій. Закриття протоки для військових кораблів іноземних держав посилило безпеку російського чорноморського узбережжя на випадок війни. Ця дипломатична перемога Росії була досягнута без жодного пострілу як відповідь на запевнення Росії допомогти султанові в боротьбі проти бунтівного єгипетського паші.

Правлячі кола Великобританії, вперше за багато років, відповіли на російсько-турецький союз серією ворожих дій. Англо-французька ескадра демонстративно наблизилася до Дарданелл. Уряди Лондона та Парижу через своїх представників в Петербурзі офіційно заявили, що не визнають договору і будуть себе поводити так, “ніби згаданого трактату не існує”. Міністерство закордонних справ Росії не без іронії підкреслило, що буде дотримуватися всіх умов договору так, “якби не існували ноти протестів англійського та французького урядів” [2, с. 66].

Період, який наступив після 1833 р., був відзначений не лише загостренням англо-російських протиріч, але і розширенням сфери їхнього суперництва, зокрема у Середній Азії та на Кавказі. В 1836 р. російські сторожові кораблі затримали біля берегів Кавказу англійську шхуну “Уіксен”, яка перевозила озброєння та порох черкесам. За спробу вивантажити контрабандний товар англійський корабель був конфіскований. Це спровокувало дипломатичний конфлікт, який вилився в обмін різкими нотами між дипломатичними відомствами обох держав. Хоча конфлікт наступного

року був залагоджений, Кавказ залишився і надалі вузлом англо-російських протиріч.

Наприкінці 30-х років XIX ст. англійські дипломати змусили султана підписати торговельну конвенцію, яка закріплювала зниження мита на британські товари. Це загострило англо-російське торговельне суперництво на Сході, де товари сусідньої до Порти Росії почали програвати у ціні далеким заморським виробам. Однак торговельне суперництво не вилилося в дипломатичні демарші. Більш того, коли у 1839 р. виник новий конфлікт між султаном і єгипетським пашою, що спровокував гостру конфронтацію між Великобританією та Францією (остання на відміну від першої усіяко підтримала єгиптян), цар Микола I спробував налагодити дружні взаємовідносини з англійською короною. У Лондон був призначений новий російський посол Ф.І. Брунов, який щиро вважав російсько-англійські протиріччя непорозуміннями і переконував царя про можливість союзу з Англією з метою ізоляції Франції. Зовнішньополітичне відомство Великобританії миттєво скористалося моментом і запропонувало Петербургу угоду європейських держав щодо нового режиму чорноморських проток, який по суті скасував Ункіар-Іскелесійські російсько-турецькі домовленості.

У липні 1840 р. була підписана Лондонська конвенція чотирьох держав: Росії, Англії, Австрії та Пруссії. Держави-підписанти гарантували цілісність Османській імперії і зобов'язувалися надати їй колективну військову допомогу на випадок зазіхань єгипетського паші. В Лондонській конвенції підкреслювалося, що принцип закриття чорноморських проток для іноземних військових кораблів буде дотримуватися до того часу, доки "...Туреччина не перебуватиме у стані війни; на час же війни угода не містила будь-яких обмежень для султана у пропуску через затоки кораблів тої держави, з якою йому вигідно було домовлятися" [10, с. 560–561]. Це означало, що будь-яка ворожа Росії держава, вступивши до союзу з Портою, могла увести свій військовий флот в Чорне море.

Поки Микола I тішився тим, що зміг конвенцією розсварити Британію та Францію (правлячі кола та громадськість

останньої бурхливо обурювалися віроломством зарубіжних дипломатів), лорд Пальмерстон пішов на примирення з Парижем й через рік запропонував долучити до угоди ще і французів. Російська дипломатія, залишаючись в полоні ілюзій щодо зближення з Англією, погодилася на такий крок. Друга Лондонська конвенція (червень 1841 р.), на цей раз підписана ще і Францією, підтвердила принцип нейтралізації чорноморських проток. Починаючи з конвенції 1841 р., режим проток регулювався багатосторонніми актами, а не угодами найбільш зацікавлених держав – Росії і Туреччини, як це було до лондонських конвенцій. Конвенція 1841 р. не забезпечувало безпеку Росії на Чорному морі. Поступаючись на користь англійців вигодами Ункіар-Іскелесійської угоди, Петербург сподівався отримати дивіденди в майбутньому, під час поділу “османського спадку”.

Піком російсько-англійського дипломатичного зближення став візит до Лондона Миколи I в червні 1844 р. Маючи в минулому досвід досягнення компромісів з Лондоном (приклад конвенцій 1840 та 1841 років), російський монарх мав на меті обговорити “східне питання” в конфіденційній обстановці. Росія більше турбувалася майбутнім Османської імперії на випадок її розпаду, ніж існуючим станом справ. Переговори на вищому рівні відбулися з позитивним результатом. Сторони висловилися за збереження статус-кво на Сході. В умовах вкрай напружених в той час відносин Великобританії із Францією та США Лондон отримав запевнення особисто від Миколи I поважати життєві інтереси Англії в найбільш чутливих для неї регіонах земної кулі.

Атмосфера “розрядки” в англо-російських відносинах зберігалася і в наступні роки. Революції 1848–1849 рр. в Європі створили загрозу загальноєвропейському миру та Віденському порядку міжнародних відносин. Росія виступила жандармом європейських революцій. Ця позиція царизму привнесла певний деструктивний фактор до англо-російських відносин. Восени 1849 р. Микола I зажадав від турецького султана видачі польських та угорських революціонерів, які переховувалися в Османській імперії після придушення повстання.

Побоюючись, що відмова султана змусить царя застосувати силу, Англія зробила превентивний крок, скерувавши свою ескадру у Безикську бухту. Ситуація загострилась, коли англійські військові кораблі, порушуючи Лондонську конвенцію 1841 р., розташувалися безпосередньо біля входу в Дарданелльську протоку. В Петербурзі вирішили не йти на ескалацію конфлікту, який до того ж стосувався не стільки Росії, скільки Австрії, яка прагнула покарати учасників національно-демократичної революції. Петербург відмовився від своїх вимог до султана, а Лондон запевнив про подальшу дружелюбність своєї політики щодо Росії.

Має рацію російський дослідник Володимир Дегоєв, коли вказує, що закордонні відомства і Лондона, і Петербургу зробили різні висновки із цієї події. Форин-оффіс розцінив швидко залагодження конфлікту як дієвість демонстрації військово-морської потуги Англії і як слабкість Росії. Цар та його оточення, в свою чергу, – як підтвердження незмінності курсу Англії на ділове співробітництво з Росією у “східному питанні” [10, с. 138–139]. Суперечці про “святі міста” в Ієрусалімі 1852 р. спочатку не надали значення в Лондоні, оскільки вона не стосувалася англіканської церкви і розцінювалася як непорозуміння між православним Петербургом та католицьким Парижем. Між тим конфлікт розгорався і поступово втягував дипломатичні відомства провідних європейських держав. Микола I, спираючись на попереднє десятиріччя партнерства у міжнародних справах, був і далі впевнений у дружніх відносинах з англійською короною. Більш того, йому активно підігрував в цьому прем’єр Ебердін, який прибрав зі свого кабінету впливового лорда Пальмерстона – прихильника проведення жорсткої лінії стосовно Росії. В Петербурзі це розцінили як жест підтвердження збереження стабільних англо-російських відносин.

Російські правлячі кола були впевнені в існуванні глибоких англо-французьких протиріч. Дійсно, починаючи із кризи навколо о. Таїті (“справа Прітчарда” 1844 р.) і до 1853 р. англо-французькі відносини перебували у перманентному конфліктному стані [10, с. 139]. Однак коли внаслідок непередбачуваних кроків російського царизму ситуація навколо

“східного питання” переросла у війну, англійський уряд рішуче став на захист свого постулату щодо дотримання рівноваги сил і вступив у війну проти Росії разом із Францією.

Висновки. Таким чином, англійська дипломатія напередодні Кримської війни намагалася дотримуватися сформованої після Віденського конгресу 1815 р. доктрини “блискучої ізоляції”, зокрема принципу підтримки рівноваги сил у Європі. Період виникнення і загострення “східного питання” позначився на нерівномірному розвитку міжнародних відносин. На загальному тлі англо-французького конфліктного суперництва англо-російські відносини пережили період конфронтації в 30-х роках та період компромісного партнерства 40-х років XIX ст. Двозначність дипломатичної гри Форин-оффісу виявилася у намаганні зберегти існуючий порядок на Сході і у підтримці ініціатив російської дипломатії, які були скеровані, щоб цей порядок порушити. Ця двозначність позначилася на рокових помилках царської зовнішньої політики напередодні Кримської війни. Дії англійського зовнішньополітичного відомства не були обумовлені глибинними процесами і тенденціями світової політики. Вступ Великобританії у війну мав характер “поліцейської акції” (як, наприклад, проведена до початку Кримської війни перша “опіумна війна” в Китаї) і мав на меті черговий раз продемонструвати мускули військово-морської потуги держави.

1. *Толстой С.Г.* Отечественная историография Крымской войны, вторая половина XIX – первая половина XX в. / Автореф. дис... канд. истор. наук. – Москва, 2009. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/otechestvennaya-istoriografiya-krymskoi-voiny-vtoraya-polovina-xix-pervaya-polovina-xx-v>.
2. *Тарле Е.В.* Крымская война: В 2-х томах / Е.В. Тарле. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1944. – Т. 1. – 567 с.
3. *Тарле Е.В.* Английские фальсификации о начале Крымской войны / Е.В. Тарле // Вопросы истории. – 1949. – № 3.
4. История дипломатии / Под. ред. В.А. Зорина, В.С. Семёнова, С.Д. Сказкина, В.М. Худова. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 1. – 896 с.

5. *Виноградов В.Н.* “Святые места” и земные дела (Англо-русские отношения накануне Крымской войны) / В.Н. Виноградов / Новая и новейшая история. – 1983. – №5; 6.
6. *Виноградов В.Н.* Восточный вопрос в англо-русских отношениях в 30-е гг. XIX в. / В.Н. Виноградов / Советское славяноведение. – 1989. – № 6.
7. *Виноградов В.Н.* Николай I в “Крымской ловушке” / В.Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1992. – №4.
8. *Виноградов В.* Головокружение без успехов. О застарелом взгляде на Крымскую епопею / В.Н. Виноградов // Родина. – 1995. – № 3-4.
9. *Дегоев В.В.* Военная тревога 1837 года: к истории англо-русского инцидента со шхунной “Виксен” / В.В. Дегоев // История СССР. – 1985. – № 3.
10. *Дегоев В.В.* “Странная” Крымская война / В.В. Дегоев // Свободная мысль. – 2009. – № 3.
11. *Дегоев В.* Россия, Великобритания и происхождение Крымской войны / В.В. Дегоев // Россия. – 1996. – № 9–10.
12. *Нарочницкая Н.А.* Россия и мировой восточный вопрос / Н.А. Нарочницкая // Международная жизнь. – 1999. – № 4. – С. 14-23.
13. Российский государственный архив военно-морского флота, г. Санкт-Петербург, ф. 418. Морской генштаб, спр. 4, л. 12.
14. *Чубарьян А.О.* Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира / А.О. Чубарьян. – М.: Междунар. отношения, 1987. – 352 с.
15. *Тойнби А.* Постигжение истории / А. Тойнби [пер. с англ.] – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
16. *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа / Н.Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
17. *Kędzierski J.* Dzieje Anglii. 1485–1939 / J. Kędzierski. – Wrocław etc.: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1986. – Lata 1830–1939. – 750 s.
18. История СССР. В 12-ти томах. – М.: Наука, 1967. – Т. IV. – 443 с.
19. *Бюлов Б.* Воспоминания / Б. Бюлов – М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. – 564 с.
20. *Colomb J.C.R.* The Defence of Great and Greater Britain. Sketches of its Naval, Military and Political Aspects. – London: Edward Stanford, 1880. – 264 Pp.

Надійшла до редколегії 02.07.2013 р.

Рецензент: О.М. Сухий, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України, Львівський національний університет ім. І. Франка, м. Львів.

Бураков Ю.В.
АНГЛО-РОССИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НАКАНУНЕ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ

Анализируются основные принципы внешней политики Великобритании в период от Венского конгресса 1815 г. до начала Крымской войны. Рассматривается доктрина “блестящей изоляции”, которая начала формироваться правящими кругами Великобритании в ходе становления Венской системы международных отношений. Определяются этапы в англо-российских отношениях, которые пережили период конфронтации в 30-х годах и период компромиссного партнерства 40-х годов XIX в. Подчеркивается значение для английской дипломатии соблюдения принципа поддержки равновесия сил в Европе; именно угроза со стороны России нарушить это равновесие и вызвала Крымскую войну.

Ключевые слова: международные отношения, доктрина “блестящей изоляции”, Лондонские конвенции, Андрианопольский мир, английская дипломатия.

Burakov Yu.
ANGLO-RUSSIAN RELATIONS ON THE EVE OF THE CRIMEAN WAR

The basic principles of the foreign policy of the United Kingdom during the period from the Congress of Vienna in 1815 to the Crimean War are analysed. We consider the doctrine of “brilliant isolation”, which was formed by the ruling circles of Great Britain during the formation of the Vienna International Relations. Identify the stages in the Anglo-Russian relations that have experienced a confrontation in 30 years time and compromise partnership 40-s of the XIX century. The value for British diplomacy principle maintain a balance of power in Europe, it was the threat from Russia to break this balance and caused the Crimean War.

Key words: international relations, the doctrine of "brilliant isolation", the London Convention Andrianopolsky peace, British diplomacy.